Ivan
ROGIĆ

TRANZICIJA I MODERNIZACIJA U HRVATSKOJ: LIKOVI I KONTEKST

I. DIO

TRANZICIJSKI TROKUT: MUKA S NEDOVRŠENOŠĆU

U programu opće preobrazbe postsocijalističkih zemalja poznatom pod imenom: tranzicija tri su posebne sastavnice. Nisu one ni jednako uvjerljivo teorijski artikulirane, a još manje argumentirane. Najmanje je pogrešno reći da su one *posebni zadaci* što su, *kao strategijske obveze*, dodijeljeni svakoj zemlji u »tranzicijskom procesu«. Jasnije razlikovanje tih sastavnica potrebno je najmanje zbog dva razloga. Prvi je analitički. Strategijski model nije homogen, barem nije tematski. Već i zbog toga je korisno razlikovati pojedine podcjeline. Drugi je razlog praktični. Nije nimalo svejedno na kojemu se praktičnom području izazivlje ili usmjeruje promjena. Područja, poznato je, imaju navlastitu i socijalnu i institucionalnu povijest, učinci koje su najčešće neprenosivi. Zato ne može biti irelevantno zbiva li se, primjerice, strategijska preobrazba na gospodarskom ili kulturnom području. Na tragu P. L. Bergera (1995) u modelskoj slici strategije razvitka devedesetih godina u Hrvatskoj razlikujemo tri glavne sastavnice. To su: *demokratizacija, rekonstrukcija kapitalizma (privatizacija), i modernizacija.* Razlikovanje implicira da se specifičnosti svake među njima, ni teorijske ni praktične, nikako ne mogu reducirati rastvaranjem u specifičnostima druge, ili, pak, rastvaranjem u apstraktnoj cjelini što se lagodno zove tranzicijskim procesom. Opća crta tranzicijske obveze svih postsocijalističkih zemalja jest trovrsnost dobivena posla. To znači da se *svaka* tranzicija, neovisno o zemlji gdje se organizira, može opisati s pomoću tri razlikovna procesa: demokratizacije, rekonstrukcije kapitalizma (privatizacije) i modernizacije. Na toj točki općeniti sadržaj pojma »tranzicija« uglavnom se i gubi.

Demokratizacija

Nazivom se označuje izazvani proces rekonstrukcije *političkog* poretka. Cilj je procesa, poznato je, dvovrstan. Negativni je cilj razoriti institucionalnu baštinu realnog socijalizma (u

Hrvatskoj njegove inačice poznate pod nazivom: samoupravni). Pozitivni je cilj oblikovati novu institucionalnu mrežu kojoj je zadaća omogućiti »demokratsko funkcioniranje« političkog sustava. Koliko je vidljivo, kolektivno iskustvo naroda u tranzicijskim zemljama uglavnom je sukladno kada se ocjenjuje s obzirom na odnos prema prvom cilju. U svim tranzicijskim zemljama u kolektivnom je iskustvu duboko ukorijenjena težnja da se razore politički sklopovi i mreže realnog socijalizma - pa ma što to značilo. Snagu te težnje, međutim, djelomično dovodi pod sumnju činjenica da u većini tranzicijskih zemalja prispijevanje na točku preokreta *nije zasluga* unutrašnjeg političkog oponiranja ili subverzivnog djelovanja u odnosu na poredak. Isticanje te činjenice ne implicira zaključak da u tranzicijskim zemljama nema opozicijskog kontinuiteta. Uvodno je upozoreno da u kolektivnoj tradiciji sviju postoji snažan otpor. Ali je notorno i to da nijedan unutrašnji, pojedinačni otpor, nije bio dostatno snažan za navlastiti obračun s poretkom realnog socijalizma (primjerice, Poljska, Mađarska, Češka, Hrvatska). Drukčije rečeno, slom toga poretka, premda se organizira lokalno, od zemlje do zemlje, izazvan je, ili, točnije, *omogućen je* činjenicom da se *u globalnom odmjeravanju političkih blokova socijalistički pokazao manje uspješnim*. Pogrešno bi bilo pomisliti da je manjak uspješnosti sabran u političkoj sferi. Naprotiv, promatra li se striktno *politička* uspješnost poretka, lako je zaključiti da mješavine utopijske, realpolitičke i vjerske imaginacije, na koju taj poredak naslanja svoje središnje slike, nisu bez očaravajuće snage. Ta snaga, međutim, ne može, na jednoj strani, ukloniti poniženost što je proizvodi trajni manjak svakodnevnih dobara, te živi strah što ga, na drugoj, neprestano obnavljaju totalitarni nadzornici poretka (partija, policija i vojska). Da tvrdnja nije bez činjenične potpore, pokazuju i reakcije na socijalistički nauk u zemljama gdje on nije empirijski svezan ni sa svakodnevnom oskudicom ni s totalitarnom tjeskobom. Na to, napokon, upozoruje i politička baština europske socijaldemokracije.

Međutim, zbog činjenice da je slom socijalizma omogućen njegovim globalnim, a ne lokalnim, posustajanjem, demokratizacija političkog poretka i nije samo unutrašnja zadaća nego i *međunarodna obveza*. Termin »međunarodna« treba pročitati sa stanovitim pristankom na sužavanje značenja; tako »prerađena« riječ označuje status one skupine (zapadnih) zemalja koje su odigrale središnju ulogu u bacanju socijalističkog bloka na pleća. Drukčije rečeno: demokratizacija promatrana kao tranzicijska obveza *nije* bezuvjetno organski nastavak unutrašnje mijene u svakoj tranzicijskoj zemlji. Nije, zato, bezuvjetno ni optimizacija unutrašnjih političkih mogućnosti u svakoj. Ona je, naprotiv, *tranzicijski*

zadatak programski obrisi kojega su izvedeni iz naloga da se imitiraju najbolje strane političkih modela što ih primjenjuju zemlje pobjednice u nadmetanju sa socijalističkim blokom. Paradoksalno, to su, po pravilu, nalozi tranzicijskim zemljama da ustanove političke poretke *s »viškom« demokracije* nego što je nužno za njihovu političku integraciju u tranzicijskom razdoblju. (Primjer Litve, Estonije, Letonije i položaj Rusa; primjer Hrvatske i položaj Srba.)

Položaj Hrvatske u skupini tranzicijskih zemalja nije, međutim, posve tipičan. Tvrdnja ne implicira da Hrvatska nije tranzicijska zemlja. I njoj je prispijevanje na točku preokreta, gdje je moguće otpočeti oslobađanje od socijalizma, pripremljeno ishodom globalnog odmjeravanja političkih blokova. Ali je prva ponuđena mogućnost političke emancipacije *ograničena* na unutrašnju promjenu političkog pejsaža *koja ne obuhvaća i pravo na samostalnu državu.* Ponašanje američkog ministra vanjskih poslova, J. Bakera, uoči agresije na Hrvatsku 1991. zorno pokazuje gdje se ta, naoko nevidljiva, granica nalazi. Sve dok su zapadni političari vjerovali da je Jugoslavija kao jedinstvena država, politička tvorba sposobna za novu tranzicijsku obvezu, hrvatsko isticanje prava na obnovu vlastite države *kao organskog dijela tranzicijskog sadržaja* jasno se dijeli od te tranzicijske obveze. Drukčije rečeno: primjereno *lokalno* utemeljivanje obveze da demokratizira politički poredak *Hrvatskoj nije dopušteno.* Premda se, dakako, uporišta takva stava mogu naći i u ustrajnosti opće političke sheme koja je nastala nakon Drugog svjetskog rata, a koju europske sile, napose Velika Britanija, drže osnovom vlastite (pobjedničke) zbiljnosti u međudržavnim odnosima, reći da je posrijedi samo taj uzrok, nije posve točno. Upozorili smo, tranzicijska obveza postsocijalističkih zemalja nije stvorena na temelju unutrašnjeg (uspješnog) iscrpljivanja socijalizma u svakoj pojedinačnoj zemlji. Stvorena je na temelju posustajanja realnog socijalizma u globalnom odmjeravanju s građanskim blokom. Zbog toga globalni program tranzicijskih obveza *ne uključuje nužno* i programe državnog osamostaljivanja naroda koji su bili članovima pograničnih federacija tijekom više desetljeća (Jugoslavija, Čehoslovačka, SSSR). Štoviše, budući da je na građanskom Zapadu federacija *konvencionalan politički oblik* političke ekspanzije, koji legitimaciju vuče još iz programa baroknih teritorijalnih monarhija u 17. stoljeću, osporavanje analognih federacija na europskoj istočnoj granici i isticanje lokalne racionalnosti drži se prigodnim oblikom političke regresije. U svakom slučaju, takvo osporavanje *nije* nužni sadržaj demokratizacije kao tranzicijske obveze. Iliti: tranzicijski program političke preobrazbe nužno *ne obuhvaća* i pravo na revitalizaciju starih/novih država.

Druga činjenica koja političku demokratizaciju u Hrvatskoj nepovratno dijeli od sličnih procesa u drugim tranzicijskim zemljama jest *ratna procedura državnog osamostaljivanja*. Dok je na položaju zemlje koja teži u tranzicijske obveze uključiti i državno osamostaljivanje, Hrvatska još ima srodnih primjera pokraj sebe (Slovačka, Estonija, Litva, Letonija, Ukrajina, Moldova). Ali kada je Jugoslavija otvoreno pokazala da njezine namjere *nisu tranzicijske, nego da samo želi dovršiti ostvarivanje političkog programa srpskog rasizma iz 19. stoljeća* i *taj naum predočiti kao sadržaj tranzicijske obveze*, Hrvatska se našla na položaju gdje se sličnost s drugim tranzicijskim zemljama povlači. Čak i sa Slovenijom kojoj je, također, bila na trenutak nametnuta ratna procedura. Zbog toga je i stvarni proces političke preobrazbe u Hrvatskoj dobio niz navlastitih svojstava. Glavna je razlika u tomu što preobrazbu političkih struktura Hrvatska organizira s težnjom da oblici preobrazbe budu optimalni *s obzirom na lokalne, hrvatske, prilike i imperative*, a ne samo s obzirom na načelno propisani tip političke demokratizacije koji se primjenjuje po jednoj vrsti socijalne imitacije. Tri su činjenice u tom kontekstu, po našoj ocjeni, mjesta sabiranja spomenute razlike.

a - Izražajnija prisutnost elemenata karizmatičnog modela vlasti. Iliti, drukčije rečeno, veća važnost političkog vođe nego u drugim zemljama. O svim konstrukcijskim prednostima i manama tog modela nije moguće raspraviti u ovom radu. Ograničujemo se samo na upozorenje da su godine 1991. hrvatske političke institucije *nesposobne za najvažniju zadaću*: pripremu ratne obrane. Karizmatični vođa, kao specifična *institucija u kontekstu*, pokazuje potrebnu djelotvornost u mobilizaciji društva za tu tešku zadaću.

b - Centralizacija uprave s nekoliko ograničenja inače konvencionalnih ovlasti lokalne samouprave, napose u gradovima. Premda rekonstrukcija građanske države prirodno implicira i centralizaciju određenih javnih poslova i hijerarhijsko razdvajanje viših i nižih razina vlasti, ratna je procedura izazvala i dodatno »discipliniranje« političkih aktera kakvi su lokalne zajednice ili gradovi. Ima li se na umu činjenica da je u prvim ratnim godinama zemlja, praktično, na rubu dezintegracije, takvo »discipliniranje« nije neobično. Štoviše, konvencionalno se primjenjuje u svim prilikama kakve su hrvatske prvih devedesetih godina.

c - Nadmoć kolektivnog identificiranja nad individualnim. U nizu tranzicijskih papira demokratizaciji se dopisuje moć političkog oslobađanja *ponajprije pojedinca*. U Hrvatskoj, međutim, nedvosmisleno je proces demokratizacije svezan s oslobađanjem prava na kolektivni, hrvatski, identitet. Ta tendencija nije specifično hrvatska. Ona je vidljiva i u načinu na

koji se definiraju ciljevi demokratizacije u zemljama što su se oslobodile od (upokojenog) SSSR-a. Ratna ugrozba, međutim, kolektivnom identificiranju daje i dodatnu vrijednost: *ono postaje oblikom uspješnog životnog održavanja*. Budući da su Hrvati (kao narod) i Hrvatska (kao politička zajednica) *ratom izravno životno osporeni*, kolektivno identificiranje, početno motivirano tek obnovom u Jugoslaviji potiskivanog hrvatskog nacionalnog identiteta, razvija se u kolektivno identificiranje u kojemu se *u isti mah* potvrđuje i hrvatska narodna posebnost i sposobnost Hrvatske kao političke zajednice da životno zaštiti sve kolektivne identitete koji su se, *kao činjenice hrvatske političke zbilje*, našli u opasnosti da ih srpska agresija razbije.

Dakako da su spomenute razlike, odmjerene sa stajališta gdje se drži do tranzicijske obveze u njezinu načelnu obliku, odveć velike a da bi se takvoj preobrazbi priznao nedvosmisleni demokratski legitimitet. Zbog tih razlika Hrvatska je demokratizacija postala predmetom organizirane »tranzicijske« kritike.

Privatizacija (rekonstrukcija kapitalizma)

Promotri li se privatizacijska obveza kao tehnički zadatak, nije teško uočiti da u kolektivnom iskustvu zemalja gdje se ona ima razviti *nema pouzdanih iskustava* koja bi unaprijed mogla zajamčiti poželjni ishod privatizacijskog nauma. Štoviše, u većini tih zemalja u kolektivnom pamćenju jasniji su primjeri sa suprotnim poučcima. Odvojimo li, primjerice, Češku ili Poljsku od drugih tranzicijskih zemalja, dobivamo u ostatku skupinu zemalja u kojima je interes za pravedniju prerazdiobu dobara i, sukladno tomu, za smanjivanje ovlasti *privatnog sektora* vrlo važan dio tradicije modernizacije. Suprotni su primjeri, koji pokazuju da se tragalo i za uspješnim modelima obnove kapitalizma, rijetki ili posve zanemareni. Na spomenutu činjenicu korisno je obratiti pozornost. Ne radi toga da bi se postigao posebni »ideologijski gol«. Nego radi toga da bi se upozorilo kako je privatizacija posao za koji u tranzicijskim zemljama nema, uglavnom, potrebne *epistemološke kompetencije*. Manjak takve kompetencije predvidljivo utječe i na glavne praktične figure njezine obnove.

Osim epistemološke pripreme proces privatizacije implicira i još jednu okolnost s kojom tranzicijske zemlje ne stoje najbolje: pouzdane i izgrađene vlasničke subjekte. Vlasničko delegitimiranje države u zemljama s klasičnim kapitalističkim gospodarstvom, barem načelno promatrano, nije kompliciranо. Nije zbog toga što u takvu gospodarstvu postoje *već izgrađeni* vlasnički akteri koji mogu odgovorno utjecati na taj proces. Pokazalo se, međutim, da čak i s njima »u igri« nije moguće ukloniti niz nepoželjnih socijalnih učinaka

takve preobrazbe, kao što su porast nezaposlenosti ili povećavanje socijalnog rizika siromašnih. Razložno je pretpostaviti da će i opseg i veličina takvih nepoželjnih socijalnih učinaka biti veći u tranzicijskim zemljama. One, osim što nemaju potrebnu epistemološku kompetenciju, nemaju ni čvršće oblikovanu mrežu vlasničkih aktera na koje se zbiljski može nasloniti planirani proces vlasničke preobrazbe a ni potrebne institucije. U takvu kontekstu tipično se diferenciraju četiri predloška praktičnog privatizacijskog djelovanja i odlučivanja.

a - *Proces privatizacije se planirano usporava.* Tako se oblikuje praktična osnovica vlasničke nadmoći države, s nekoliko standardiziranih posljedica u političkoj i socijalnoj zbilji (centralizacija moći, birokratizacija poduzetničkih uvjeta itd.).

b - *Gubi se nadzor nad kakvoćom i podrijetlom novih vlasnika iz inozemstva.* Budući da se takav vlasnik, načelno uzevši, orijentira profitno, on se praktično može preobraziti u socijalnog autora neokolonijalne zbiljnosti. Ta preobrazba uopće ne mora biti sastavnicom eventualne cinične strategije. Štoviše, mnogi profitni akteri građanskog svijeta svoje ciljeve legitimiraju i retorikom i praksama kojima se ne može nedvosmisleno dopisati pridjev: cinični. Ali preobrazba može biti već i zgoljna posljedica *raskoraka* između jedne profitne strategije i socijalnih prilika pod kojima se primjenjuje. Doda li se tomu vjerojatnoća da je posrijedi vlasnički akter iz inozemstva s ograničenom sposobnošću prilagodbe i ekspanzije, lako je predočiti raspon mogućih praktičnih posljedica. Najkraće rečeno, tako se oblikuju uvjeti za *periferijski kapitalizam.*

c - *Relativizira se razlika između poduzetništva i njegovih »divljih« figura.* Drukčije rečeno, relativizira se razlika između vlasničkih aktera koji su do kapitala došli na temelju institucionalne legitimacije, dakle zakonito, i aktera kojima je vlasničko podrijetlo špekulantsko ili, štoviše, kriminalno. Koliko to brisanje može uznapredovati, pokazale su gospodarske prilike u klasičnim realsocijalističkim zemljama, kakve su Rusija, Ukrajina ili Albanija. Relativiziranje, predvidljivo, izazivlje niz posljedica u socijalnoj, političkoj ili moralnoj zbilji. Na toj podlozi oblikuju se, potom, *pravi paralelni svjetovi prožeti crnim gospodarstvom, mitom i kriminalnim mrežama.* Njihova uloga u održavanju socijalne stabilnosti, međutim, nije zanemariva. Množeći različite divlje oblike gospodarskog djelovanja, oni stvaraju privid dugoročne otpornosti i stječu atribute aktera sposobnih i za sistemske obveze. Više je primjera pokazalo da je od takvih atribucija do stjecanja političke legitimnosti samo korak. Zato ne iznenađuje što se sjena

»divljih« figura poduzetničkog i vlasničkog svijeta prenosi i na političko područje.

d - *Naslijeđeni akteri, podrijetlom iz realnog socijalizma, ubrzano stječu legitimaciju pouzdanih poduzetnika.* Po pravilu, u toj su skupini najbrojniji oni koji su, pod zaštitom socijalističkog poretka, izgradili, premda ograničenu, gospodarsku kompetenciju, a koji su u razdoblju organizirane privatizacije imali mogućnosti neposrednog nadzora procesa odlučivanja o sudbini pojedinih sektora gospodarstva ili važnijih dobara u njima. Na toj je podlozi nastala i dobro organizirana preobrazba socijalističkih direktora u nove poduzetnike i vlasnike. Njihova je najveća prednost što su bez ozbiljne konkurencije u razumijevanju »unutrašnjih« prilika i odnosa i što su, redovito, uključeni u šire neformalne mreže, koje posredno utječu na događaje u različitim sektorima društva. Budući da je njihovo poduzetničko podrijetlo posve specifično, i njihova je razvojna imaginacija samo u sretnim slučajevima strategijski odgovorna. Zato je, idealnotipično promatrano, *njihov najveći razvojni domašaj već prije spomenuti periferijski kapitalizam*. Posrijedi je takva obnova kapitalističkog gospodarstva koje je uglavnom sposobno za kombinaciju izvršiteljskih poslova i krijumčarske snalažljivosti.

Privatizacija je, dakako, namirena kao obveza i Hrvatskoj. Njezin se položaj, baš kao i položaj Slovenije, početno djelomično razlikuje od položaja drugih tranzicijskih zemalja. U Hrvatskoj i Sloveniji, poznato je, nulti stupanj vlasništva nije definiran pripadnošću državi, kao u drugim zemljama realnog socijalizma, nego pripadnošću društvu naprosto. Pravna definicija te pripadnosti pokazuje da je posrijedi vlasništvo bez vlasnika, iliti »vlasništvo bez titulara«, kako se, nerijetko, u hrvatskoj javnosti taj položaj precizirao. Zbog toga je privatizacija u Hrvatskoj morala proći kroz jednu vrstu *pred-privatizacije*; zadaća te preobrazbe, formalno promatrano, vrlo je jednostavna: odrediti polaznog (državnog) vlasnika. Na toj su podlozi predvidljivo *ojačale* vlasničke ovlasti države. Premda je formalni cilj takve pred/privatizacije, kako smo naznačili, jednostavan, njegova se praktična organizacija pokazala izrazito ovisnom o odnosima između različitih *političkih aktera*, sistemskog i nesistemskog podrijetla. Predmet njihova odmjeravanja nije bio načelne naravi jer se i nije mogla dovesti u sumnju činjenica da vlasništvo bez vlasnika mora najprije postati vlasništvo o kojemu je netko sistemski ovlašten odlučivati. Predmet odmjeravanja postalo je sve drugo, u rasponu od odbira ovlaštenih upravnih vijeća do odlučivanja o odbiru novih vlasnika i o ritmu promjene vlasničkih atributa.

Osim opisane posebne okolnosti, što je posljedica specifične vlasničke predodžbe razvijene u samoupravnom soci-

jalizmu, na hrvatsku privatizaciju utječe, predvidljivo, i činjenica da je zemlja u ratu. Zacijelo je u toj činjenici korijen *opće moralne nelagode* koja određuje odnos prema privatizaciji u hrvatskoj javnosti. Nelagoda je posljedica zgoljnog uvida da pravo sudjelovanja u privatizaciji nije bilo pravedno, ili barem podnošljivo obzirno, raspoređeno na sve društvene skupine. S obzirom na hrvatske okolnosti što ih je odredio rat, iz privatizacije su (osim skupina iz »društvenih djelatnosti« i nezaposlenih) presudno bili isključeni *hrvatski branitelji* i *prognanici*. Prva skupina zbog toga što je imala ratnu zadaću, a druga zbog toga što je bila, kao predmet državne skrbi (samilosti), *bez društvenog subjektiviteta*. Posredno, međutim, iz privatizacije su, ponajprije zbog ratnih okolnosti, bile isključene i još neke skupine, primjerice, *iseljenici*. Zaključna je *socijalna* predodžba o tako orijentiranoj privatizaciji *uglavnom negativna*. Tipičnim, prije opisanim, negativnim procesima, svojstvenim tranziciji, pridružila se *rastuća demoralizacija i stav da je na djelu nepravedna država*.

Modernizacija

O procesu modernizacije moguće je misliti na više načina. Sociologijska tradicija (Simmel, Weber, Parsons) podsjeća da je o njemu najtočnije misliti kao o procesu koji se odigrava na više razina.

a - *Simbolična razina*. Promjene na toj razini obuhvaćaju više skupina raznorodnih ideja, stavova, vrijednosnih sklopova, kulturnih proizvoda, kojima je zajedničko obilježje što indiciraju navlastiti opći odnos građanske civilizacije prema životu i vlastitoj ulozi u oblikovanju svijeta. Nije netočno upozoriti da je zajednička jezgra tih izvedenica vrednovanje slobode, osobne i društvene, kao središnjeg dobra. Simbolično promatrano, dakle, modernizacija je istovrsna jednoj vrsti *društvenog napretka u slobodu*. Različiti su autori različito »šifrirali« cjelinu tih promjena. Ograničimo li se samo na poznatije sociologijske analize, dobivamo raspon od »racionalizacije« (Weber) do »fragmentacije« (Parsons). Nije teško pokazati da je analitička uporabljivost tih »šifara« ograničena. Ograničena je, ponajprije, zbog toga što su područja društvene preobrazbe koja slijede naznačeni trag ne samo mnogo šira i sadržajnija od onoga što sugeriraju pojedine »šifre« nego su mnogi učinci toga procesa *paradoksalni* u odnosu na značenja što ih »šifre« sugeriraju. Primjerice, preobrazba orijentirana »šifrom« racionalizacije oslobodila je niz fenomena koji su sve prije negoli konvencionalni dio tradicije racionalizacije; štoviše, lakše ih je smjestiti u tradiciju obnove »mitskih« prizora i stanja. Slično je i s fragmentacijom. Preobrazba koja je izazvala takvu »šifru« oslobodila je,

u isto vrijeme, i tako radikalne predodžbe o uzajamnoj ovisnosti i cjelovitosti društvenog opstanka da se one jedva mogu razumjeti kao sastavnice istoga procesa mijene. Ako su, dakle, same predložene »šifre« ograničene uporabne vrijednosti, to još nisu sama pitanja koja su ih omogućila. Zato napetosti što ih ta pitanja aktualiziraju treba ostati privržena svaka odgovornija analiza.

b - *Institucionalna razina*. Modernizacijska preobrazba na institucionalnoj razini opisana je u sociologijskoj tradiciji određenije s nekoliko navlastitih formulacija kakve su »birokratizacija« i »urbanizacija« (Weber); »civilizacija« (Elias); »institucionalizacija društva« (Tönnies); »institucionalizacija funkcija« (Parsons) i srodne. Cilj je te preobrazbe izveden iz središnjeg procesa u simboličnoj sferi. Institucionalno artikuliranje modernizacije, dakle, oblikuje se kao posljedica društvenog napredovanja u slobodu. Budući da je oslobađanje cjelovit proces, koji obuhvaća i pojedinca i skupine i društva kao cjeline, institucionalizacija se odigrava kao *globalni proces* kojemu je zadaća oblikovati praktične obrise društvenog svijeta što se konvencionalno zove građanskim. Upozoriti je da je oblikovanje političkih ili gospodarskih institucija samo *manji ulomak* institucionalne rekonstrukcije. Ta činjenica nije, dakako, posljedica bilo kakva posebna vrednovanja uloge takvih institucija u oblikovanju društvene zbiljnosti. Ona samo posredno otkriva da je opći horizont institucionalizacije toliko širi, nego što ga određuju te dvije vrste institucija, *koliko je raznovrsniji sadržaj životnog oslobađanja* od sadržaja političkog i gospodarskog oslobađanja. Odmjerene iz te perspektive, demokratizacija i rekonstrukcija kapitalizma (privatizacija) bile bi samo dva posebna oblika modernizacije. Mi smo ih, međutim, u predočenom tranzicijskom modelu odvojili od modernizacije. Razlog nije u činjenici što one, strogo semantički promatrano, ne bi bile dijelovima modernizacijske preobrazbe. Razlog je, ponajviše, u tomu što implikacije modernizacijskog programa imaju navlastiti ontički status usporede li se s učincima druga dva tranzicijska procesa.

c - *Tehnička razina*. Svijest o ovoj razini modernizacije među sociologijskim klasicima najjasnija je u Webera i Marxa. U Marxa ona je, na žalost, izgubljena na rubu neobična napora da se paranoično iscrpno katalogiziraju sve katastrofične slike socijalnog poniženja izazvane prvom (paleo)industrijalizacijom. U Webera, pak, ona je sastavnicom šireg analitičkog nacrta kojemu je glavni cilj pokazati koliko gospodarska zbiljnost građanskog svijeta izravno ovisi o jednom simboličnom poretku (racionalizacija i asketizam). Zbog toga je u oba klasična sociologijska programa ostalo na rubu najvažnije pitanje: kako tehnički sklop, i njemu sukladna

tehnička subjektivnost, oblikuju horizont i praksu modernizacije. Nagovještaji mogućih odgovora ostali su, pak, zabilježeni po rubovima sociologijske analize u strožijem smislu (primjerice, Ellul, Mumford, Gehlen).

Odmjerimo li modernizaciju na tehničkoj razini iz razvojne perspektive, nameću nam se četiri osnovna pitanja. To su:

a - Na koju se zamisao o stroju oslanja tehnički sklop jednog društva?

b - Kako takvo društvo održava i obnavlja opću tehničku kompetenciju svojih članova?

c - Kako organizira tehnički/tehnologijski sektor proizvodnje?

d - Kako osigurava i organizira inovacije nužne na sve tri prijašnje razine (teorijskoj, edukacijskoj i proizvodnoj)?

Već je i na prvi pogled očito da odgovori na takva (ili srodna) pitanja *nisu konvencionalni dio tranzicijske obveze*. Štoviše, na temelju niza primjera moguće je obrazložiti stav da se tranzicijske obveze postsocijalističkih zemalja (čak s predumišljajem) reduciraju na demokratizaciju i rekonstrukciju kapitalizma (privatizaciju), a da se figure modernizacije zanemaruju. Očita iznimka u tom pogledu je tehnička rasprava o dvije skupine tehničkih sklopova: o nuklearnom oružju i o rizičnim tehničkim uređajima koji, u slučaju kvara, mogu postati uzročnicima ozbiljnih globalnih poremećaja (primjerice, nuklearne elektrane). Zbog toga tvrditi da su modernizacijske obveze neposredni sastavni dio tranzicijskih obveza, nije posve uvjerljivo. Ključne implikacije iznesene tvrdnje moguće je oslabiti protuargumentom po kojemu, kako je prije naznačeno, demokratizacija i privatizacija spadaju na modernizaciju. To je, dakako, točno; ali je točno i to da se one mogu dosljedno tranzicijski rekonstruirati a da se, pri tomu, *uopće ozbiljno ne dovedu u pitanje tehnički sklopovi i figure uzbaštinjene iz realnog socijalizma*. Protuodgovor, međutim, također je uvjerljiv. On poučava da je mala vjerojatnoća da će se održati tehnička baština realnog socijalizma ako se/kada se ostvari potpuna tranzicijska preobrazba gospodarstva. U tom slučaju tržišna inferiornost takva naslijeđa definitivno bi ubrzala tehničku modernizaciju. Taj protuodgovor ima nesumnjivu, no tek načelnu vrijednost. Racionalno je očekivati tehničku modernizaciju pod pritiskom novih tranzicijskih imperativa izvedenih iz obveze gospodarskih aktera da se natječu i odmjeravaju na tržištu. Ali njegovu praktičnu vrijednost smanjuje činjenica *da su tržišta nadzirani procesi. Okviri i sredstva nadzora izvode se iz pojedinih nacionalnih strategija razvitka*. Praktično, to znači da tranzicijske zemlje mogu dospjeti na položaj izrazito tehnički zastarjelih zemalja *unatoč* tomu što su dosljedno i disciplinirano ispunile sve privatizacijske obveze dodijeljene im tranzicijom.

Korisno je podsjetiti da industrijska modernizacija u Hrvatskoj nije posve tipična u socijalističkom svijetu. Zbog položaja Hrvatske na mjestu »problematične« političke jedinice, napose nakon 1971., hrvatska industrija ponajčešće nema, inače samorazumljivu, potporu političkog poretka i države. Dostatno je pretresti odnos druge jugoslavenske države prema hrvatskoj brodogradnji ili cestogradnji. Zbog toga je u mnogim granama hrvatska industrija morala izgrađivati tehničku zrelost pod uvjetima koji joj nisu bili nimalo skloni. Na toj podlozi u nekoliko industrijskih grana oblikuju se akteri sposobni za tehničku modernizaciju sukladnu uvjetima na međunarodnom tržištu. Nema sumnje, međutim, da je u tom nadmetanju ta ista industrija *prema unutra* koristila opće (paleo)industrijske parametre što ih je poredak, ohrabrujući (paleo)industrijalizaciju neovisno o socijalnoj cijeni, bio legitimirao kao konvencionalna mjerila razvojne i socijalne uspješnosti industrijskog sektora, a time i poretka u cjelini. Zato ne iznenađuje da je drugo, *tuzemno*, lice tih industrija srodno globalnom industrijskom pejsažu u socijalizmu. Ta je industrija, dakle, ekologijski neosjetljiva; u tehničkom je pogledu rezultat »kooperacije« s inozemnim partnerima, a u socijalnom pogledu održiva je samo pod uvjetom da industrija nije obvezatna snositi punu cijenu zbrinjavanja industrijskog radništva u urbanim središtima, kamo je alociran najveći dio raspoloživog stanovništva. Zato je opravdano ustvrditi da se među industrijskim akterima hrvatskog društva nalazi njih nekoliko (brodogradnja, kemijska industrija, nafta, građevinarstvo itd.) koji su, s obzirom na položaj u socijalističkom gospodarstvu, »prisilno« osposobljeni za daljnju modernizaciju. Ali koji su, na drugoj strani, u pejsažu vlastitog, matičnog, društva razvili djelovanje koje ne uključuje obvezu da se provjerava socijalna i ekologijska cijena tog djelovanja.

Koliko je vidljivo, zahtjevi za novom industrijalizacijom oslanjaju se na tri osnovna uporišta. Ona, treba upozoriti, *nisu nigdje posve jasno formulirana*. Ali se mogu precizirati na temelju pregleda praktičnih oblika djelovanja i praktičnih prijedloga što ih pojedini poduzetnici ili stručne skupine nude.

a - *Hrvatska je (paleo)industrijsko skladište.* Na takvo implicitno uporište naslanjaju se oni akteri industrijske preobrazbe koji nemaju ni financijskih ni inovacijskih sposobnosti za drugo osim za ponavljanje tehničkih predložaka svojstvenih socijalističkoj industrijalizaciji. Posrijedi je, dakle, i ekologijski i razvojno neosjetljiva tehnička struktura, koja osim načelnih obećanja »pune zaposlenosti kapaciteta« ne može više ponuditi. Tehnički promatrano, ona je prilagođena izvršiteljskim sposobnostima i mogućnostima priučenih izvršitelja. Prem-

da ta implikacija nije nigdje jasno definirana, očito je da takva industrijska struktura implicira imperativno vezanje sa srodnim tehničkim strukturama u jugoistočnom susjedstvu (Srbija, BiH, Albanija, Bugarska, Rumunjska). I u socijalističkom je razdoblju ta industrijska struktura bila prirodno upućena na tržišta spomenutih zemalja.

b - *Hrvatska je industrijska periferija Europe.* Taj je stav implicitno orijentirao, vidjelo se, najmodernije industrijske grane u Hrvatskoj u socijalističkom razdoblju. Stajalište određuju dva temeljna stava. Prvi se može, grubo, formulirati na sljedeći način: Hrvatska industrijska struktura moguća je samo kao »kooperacijski« otisak europske (iznimno azijske ili američke) industrijske strukture. Budući da je u tom odnosu sva inovacijska prava pridržala europska industrijska struktura, *stvarni je sadržaj »kooperacije« racionalno premještanje manje efikasnih tehničkih struktura iz europskih središta u periferijska europska društva*, kakvim se drži i hrvatsko. Drugi se stav, grubo, može formulirati ovako: Ekologijska i socijalna cijena industrijske »kooperacije« u Hrvatskoj mora biti *niža* od cijene u matičnom europskom društvu. Razlog je jednostavan: potrebni su poticajni elementi koji Hrvatsku čine privlačnijom industrijskim investitorima iz razvijenih središta od drugih periferijskih društava.

Tvrditi da je takvo uporište posljedica samo posebnih pragmatičnih ili špekulantskih namjera, bilo bi i više nego nepravedno. Već su ratne godine pokazale da će hrvatski razvojni akteri morati uložiti velike sile kako bi mogućim investitorima Hrvatsku predočili kao zemlju gdje je opravdano ulagati. Predvidljivo je da izgradnja takve predodžbe, osim stabilnosti, institucionalnog reda, tehničke kompetencije stanovništva i sličnih označnica mora obuhvatiti i podatke o jeftinijem radu i »elastičnijem« ekologijskom režimu. Ali baš te, netom spomenute, činjenice izvrsno funkcioniraju i kao argument na korist tvrdnje da je takvo uporište nove hrvatske industrijalizacije strategijski prihvatljivo samo u privremenim, ratnim/poratnim okolnostima, u kojima razvojni akteri hrvatskog društva i nemaju na raspolaganju bogzna kakve mogućnosti. Razvojno promatrana, pak, takva bi industrijalizacija samo premjestila glavne oblike tehničkog zastarijevanja. Zastarijevanje izazvano socijalističkom autarkijom ovdje se promeće u zastarijevanje *koje je strategijski »dodijeljeno« periferijskim europskim društvima.* Na taj se način planski oblikuje veća skupina zemalja s tipski srodnom tehničkom strukturom. Brojne međuovisnosti izazvane potrebom za kooperacijom u infrastrukturi, energiji i zaštiti okoliša, te strukturno srodne tehničke aspiracije stanovništva, oblikuju racionalni okvir i njihova međusobna povezivanja, neovisno o strogo političkim ciljevima ili ambicijama, ili,

pak, kolektivnim identitetima izvedenim iz specifičnih kolektivnih tradicija. Upozoriti je, međutim, da takva industrijska politika nesumnjivo poboljšava industrijsku sposobnost zemlje kada se ona uspoređuje s onom (paleo)industrijskom. Ona, dakle, uspješno obećava ono najvažnije - industrijsku preobrazbu (pa ma što to značilo).

c - *Hrvatska je sposobna za inovacijsku politiku u stvaranju nove tehničke strukture.* Taj stav nije u hrvatskoj javnosti posebno omiljen. Omiljenije su izjave kojima se zagovaraju različiti oblici tehničke imitacije. Budući da, vidjelo se, imitacija nije bez modernizacijskih učinaka, samo ustrajavanje na imitacijskim oblicima djelovanja nije bez temelja. Ali je, ipak, neobično da se samo mjestimično, i u posebnim prigodama, ističe stajalište da je Hrvatska sposobna i za zrelije oblike tehničke preobrazbe, osim imitacijskih. Dakako da se sam stav ne može tumačiti doslovno. Svakom analitičaru i s manjim iskustvom jasno je da Hrvatska nije, a ne može ni biti, sposobna za inovacijsku politiku u svim industrijskim granama. Ali je jasno i to da je odgovornom razvojnom politikom moguće oblikovati novu tehničku strukturu u industrijskom sektoru, koja će na pojedinim područjima biti poticajnim čimbenikom razvojne preobrazbe. U tom poslu instruktivni mogu biti nekoliki primjeri *radikalne mijene tehničkog i socijalnog obzora* industrijske proizvodnje. (Sjetiti se, primjerice, uvođenja svemirskog obzora industrijalizacije u SAD-u šezdesetih godina; ili biologizacije modela stroja, također šezdesetih godina, u Japanu). Obzor bitno mijenja hijerarhiju prioriteta, mjerila kakvoće te s njima svezane tehničke parametre praktične proizvodnje. Upozoriti je da je novi tehnički i socijalni obzor industrijalizacije, oblikovan šezdesetih godina, temeljito promijenio sve ključne elemente industrijskog procesa, u rasponu od modela stroja (novi se orijentira biologijskim predloškom djelovanja), novih materijala ili organizacijskih predložaka do uvjeta i pravila socijalizacije proizvoda (ekologijska osjetljivost, značenjska konkretizacija, uporabna obzirnost itd.). Ukupnost tih promjena nije moguće dobro opisati ne primijene li se na njih sintagme kojima se konvencionalno opisuje cjelina kulturnih promjena ili, barem, promjena općih stilova života. Ta i druga iskustva implicitna spomenutim primjerima pokazuju da je nova industrijalizacija u zapadnim zemljama, nakon šezdesetih godina, izazvana ponajprije *globalnom rekonstrukcijom odgovora na pitanje o kolektivnom identitetu* društava u tim zemljama. Ona je, dakle, samo rubno posljedica postojeće klasične industrijske strukture. Posljedica toliko koliko je pod zaštitom te strukture razvijena potrebna tehnička kompetencija stanovništva i oblikovane specifične tehničke aspiracije. Središnji događaj te preobrazbe, međutim, odigrao se na po-

sve drugom mjestu: *u kulturnoj sferi i u mreži institucija kojima je zadaća proizvodnja znanja i priprema inovacija*. Zahvaljujući tomu promijenila se uloga sveučilišta i odnosi pojedinih znanstvenih istraživanja (biologija, kemija, lingvistika, tehničko projektiranje, fizika itd.) u pripremi nove tehničke strukture. Na drugoj strani, počela je opadati važnost uloge klasične industrijske tvornice.

Nije bez temelja pretpostavka da će oblikovanje nove tehničke strukture u Hrvatskoj biti izravno ovisno o odmjeravanju stajališta opisanih pod b) i c). Socijalni akter koji će, s obzirom na svoja konstrukcijska obilježja, biti sklon stajalištu opisanom pod b) zacijelo je naslijeđeni srednji stalež s aspiracijskom trijadom: tercijarizacija, tehnička imitacija, socijalna sigurnost. Ta aspiracijska podloga omogućuje dvije glavne prednosti: evolucijsko arhiviranje »divlje« baštine realnog socijalizma te tehničku modernizaciju i industrijalizaciju koja ne implicira nikakvu radikalnu rekonstrukciju socijalne strukture nastalu, grubo uzevši, u socijalističkom razdoblju. Socijalnog aktera, pak, koji bi, s obzirom na konstrukcijska obilježja, bio sklon stajalištu opisanom pod c) u hrvatskom socijalnom pejsažu - *nema*; izjavom se, dakako, ne niječe činjenicá da je moguće odvojiti i pojedince i manje stručne skupine sklone takvim strategijskim slikama. Ali zbiljskog socijalnog aktera, sposobnog za takvo strategijsko djelovanje na globalnoj društvenoj razini, koliko je vidljivo, nema. Konstrukcijska osnovica nekolikih hrvatskih institucija, primjerice Hrvatske vojske, mogla bi biti poticajnom okolnošću u genezi takvih aktera. Ali ne i više od toga. Geneza takvih aktera nužno bi izazvala opreke na dva posebna područja. Na jednoj strani *potaknula bi proces delegitimiranja srednjeg staleža oblikovanog u realnom socijalizmu. Na drugoj strani potaknula bi proces delegitimiranja političkih aktera nesposobnih za strategijsko mišljenje i djelovanje*. Na tragu više teorijskih naputaka (Berger, 1995) korisno je zametke takva aktera potražiti u onim dijelovima srednjeg sloja koji se više »ne sjećaju« realnog socijalizma i kojima je sposobnost za natjecanje s akterima iz europskog susjedstva prirodni atribut. Prožimanje kolektivnog hrvatskog socijalnog iskustva sa iskustvom povratničkih skupina, napose iz razvijenijih zemalja, kakve su SAD, Njemačka ili Australija, također bi moglo olakšati oblikovanje takva aktera. No nedvojbeno je da bi njegovu genezu, prije nego što bi ona i neposredno otpočela, morale ohrabriti *primjerene promjene u kulturnoj sferi*, gdje se razvijaju i učvršćuju predlošci kolektivnog (samo)identificiranja. Na tom tragu nije bez temelja hipoteza da bi osamostaljivanju takva ili takvih socijalnih aktera svakako morala prethoditi *kulturna mijena*, ili, određenije, *kulturna modernizacija*, koja bi, naprosto, »preuredila« predloške nacionalne

identifikacije i nagovijestila prirodni/društveni obzor strategijskog djelovanja aktera u hrvatskom društvu. Treba li hipotetičke organizatore takve promjene zvati imenom »nove srednje klase«, ili »klasom posjednika znanja« (*knowledge class*), ili kako drukčije, i nije najvažnijim pitanjem. Ali je nesumnjivo da se bez stanovite kulturne rekonstrukcije »odozgo« ne mogu očekivati okolnosti pogodne za sazrijevanje aktera sposobnih za »treću modernizaciju«.

Nužda: zatvoriti tranzicijski trokut

Iz prijašnjih ulomaka posve je, držimo, jasno da je strukturna obveza organizatora tranzicijske preobrazbe *zatvoriti tranzicijski trokut*. To, drukčije rečeno, znači da se demokratizacija i privatizacija, kao sektorske preobrazbe, ne mogu usmjeriti prema navlastitim ciljevima ako nisu tijesno svezane s trećim sektorskim procesom: modernizacijom, u kolikotoliko konzistentan strategijski okvir. Promatrane anatomijski one, doduše, mogu biti više ili manje sukladne određenim idealnotipičnim shemama koje nadzornici tranzicije redovito primjenjuju na pojedinim sektorskim područjima tranzicijske preobrazbe. Ali njihovi *zbiljski (životni, socijalni i razvojni) učinci*, ostanu li samo sektorskim zadaćama, *uopće ne moraju postati sastavnicom poželjne građanske preobrazbe*. Naprotiv, mogu jednako dobro poslužiti i kao sastavnice tranzicijskog *provizorija*. Njemu je, doduše, svojstvena formalna institucionalna ispravnost. Ali, na drugoj strani, očita je i njegova razvojna nemoć.

Uočiti je da, idealnotipično promatrano, unutrašnji dinamizam provizorija *nije nužna* posljedica ni moralnih ni političkih predumišljaja ovoga ili onoga aktera, pa čak ni onih koji su institucionalno ovlašteni odlučivati o tranzicijskim predlošcima. Točnije je misliti da je on *nužna strukturna posljedica nedovršenog tranzicijskog trokuta u kojemu nedostaju glavna modernizacijska uporišta*. Bez takvih uporišta nema ni ključnih mjerila s pomoću kojih se događaji u tranzicijskom provizoriju mogu primjereno vrednovati. Modernizacija, vidjelo se, obuhvaća više strukturnih razina društvene mijene; one su relativno jasno orijentirane. Zato njihova prisutnost »proizvodi« mrežu posebnih uvjeta, odnosa i značenja koja određenije govore o kakvoći i domašajima sektorskih likova tranzicijske mijene.

II. DIO

KLOPKE KONTEKSTA

Klopke konteksta su, po našoj ocjeni, drugi temeljni razlog zašto je potrebno »zatvoriti« tranzicijski trokut. Razlog je jednostavan. Socijalni kontekst je trajniji od formalnog okvira jednog poretka. To znači da on djeluje relativno autonomno u odnosu na nove likove institucionalnog svijeta. Razložna je hipoteza da samo modernizacija može pripremiti uspješni strukturni zahvat u njegovu dinamiku. Bez njezinih imperativa likovi konteksta *neometano* prihvaćaju nove institucionalne mijene i iznutra ih preuređuju sukladno navlastitim obilježjima. Drukčije rečeno, pod tlakom konteksta promjene općenito označene kao »demokratizacija« ili »privatizacija« mogu biti samo *strukturnim nastavkom* stanja koje, inače, te promjene teže ukloniti. Zatvori li se, međutim, tranzicijski trokut popis ciljeva preobrazbe ne ograničuje se na neposredne tranzicijske obveze (preorazdioba prava na političko odlučivanje i vlasništvo). On se, naprotiv, širi na one ciljeve o ispunjenju kojih ukupni tranzicijski program strukturno i ovisi: na ciljeve modernizacije.

U ponuđenom odjeljku nećemo pretresati sve likove konteksta hrvatskog društva, ograničit ćemo se na dvije osnovne skupine: na neke važnije uzbaštinjene likove socijalističkog konteksta i na nekoliko likova konteksta koji se oblikovao devedesetih godina. Vjerujemo da je i to dostatno za dodatnu argumentaciju na korist hitnog zatvaranja tranzicijskog trokuta.

Paradoksi socijalističkog konteksta

Legitimacijski korijen (paleo)industrijalizacije

Na više smo mjesta već upozorili (Rogić, 1992; Rogić i suradnici, 1996) da je (paleo)industrijalizacija u socijalističkom razdoblju u drugoj Jugoslaviji, pa, dakle, i u onodobnom hrvatskom društvu, izazvana legitimacijskom nelagodom političkih autora poretka - skupine ekstremnih boljševičkih

izvršitelja koji su, u razdoblju 1941.-1945. stekli i antifašističku potvrdu. Nelagoda se razvija zbog činjence da je njihov politički identitet izveden iz uloge osloboditelja radničke klase, a da u društvu gdje su oni vlast osvojili, te klase *uglavnom nema*, ne računaju li se omanje skupine po rijetkim tvornicama i nešto brojnijim obrtničkim radionicama. Grubo rečeno: kada osvajaju vlast, takvi kakvi jesu, oni, naprosto, nemaju koga osloboditi (točnije: oslobađati). Zbog toga zamišljena (paleo)industrijalizacija, strogo rečeno, i nema razvojni cilj, pod uvjetom da se tom sintagmom označuje usmjeravano i nadzirano poboljšavanje tehničke osnove nacionalnog gospodarstva. Naprotiv, ona je izazvana nuždom političkih autora poretka da doslovno poprijeko, zato i, uglavnom, grubo, *hitno oblikuju socijalni pejsaž u kojemu će industrijski radnici biti i demografska i statistička većina*. Tako potaknuta (paleo)industrijalizacija nije organički svezana ni s imperativom da bude tehnički efikasna ni s imperativom da vlastite sposobnosti provjerava na tržištu. Ona, dakako, takve obveze ne može izbjeći. Ali rezultati provjera nisu fatalni, jer su takve obveze naprosto sekundarne.

Premda u hrvatskom društvu ima industrijskih grana - vidjelo se u prijašnjim ulomcima - koje su se samooblikovale u izravnom odmjeravanju na međunarodnom tržištu, opći rentijerski ambijent i položaj industrijskog sektora ne dopušta da takvi primjeri budu više od (ne)ugodnih iznimaka. Na toj se podlozi oblikuje industrijska subjektivnost kojoj je *sklonost tehničkoj imitaciji važnija od inovacijskih poticaja*. Ta činjenica, po našoj ocjeni, najtočnije ukazuje i na korijen opsesivnog zatiranja primjera domaće tehničke maštovitosti. Premda je znatan dio fizičke tehničke baštine devedesetih godina, što zbog rata što zbog privatizacijskih zapleta, naprosto propao, industrijska subjektivnost, što se skupa s tim sklopom oblikovala - nije. Ona se devedesetih godina prirodno teži nametnuti kao *isključivi izvor i uporište industrijske kompetencije*.

Tradicije polusvijeta

Na njih smo upozorili u više urbanoloških analiza (Rogić, 1990; 1992). U ovom analitičkom okviru pod odredbom »polusvijeta« *ne mislimo* na klasične »polusvjetske« skupine kakve su one iz zone gdje se građanski svijet spaja sa svojim kriminalnim izvedenicama i biologijski zadanim udjelom prijestupnika. Pod odredbom mislimo na *specifičnu vrstu ponašanja građanskih aktera* koju je realni socijalizam sistemski legitimirao. Spomenuto ponašanje izvire iz poučka poretka da je svaki »radni čovjek« »maneken« epohalnog programa oslobađanja. U tom slučaju, njegova se kakvoća ne provjerava izravno, njegovom sposobnošću za rad, nego s pomoću nje-

gova statusa u *metadruštvenom procesu* oslobađanja rada što ga opisuje sistemska ideologija. Praktičnu predodžbu o vlastitoj važnosti i ulozi manekenski dotičnik, dakle, ne izvodi i ne mora izvoditi iz radne (bez)značajnosti, nego, naprotiv, iz sistemom mu dodijeljenog prava na rentiranje svoga položaja u metadruštvenom procesu emancipacije rada. Jasnije rečeno: to znači da on zahtijeva mnogo veću plaću i ostale (radne/radničke) ovlasti i nadoknade nego što ih dopušta ili omogućuje njegov stvarni učinak. Isticanje takva zahtjeva u kolektivnoj imaginaciji socijalističkih aktera ne doživljuje se ni na koji način cinično. Jer i nije, zapravo, posrijedi cinična motivacija. Posrijedi je, naprosto, oblik samoidentificiranja izveden iz utopijskog fantazma. Njegova socijalna posljedica, nije, međutim, nimalo bezazlena. Ona stvara kolektivno uvjerenje u sudionika industrijske preobrazbe da *svaka banalnost koju čine mora biti vrlo skupo naplaćena*. Na taj se način učvršćuje posebno pravo na dobra i probitke koje nije ničim drugim obrazloženo nego unutrašnjim uvjerenjem da im je ono »prirodno« dodijeljeno. Na skiciranoj podlozi *formira se, potom, prava socijalna mreža rentijerskih saveza raznovrsnih sistemskih ovlaštenika bez kompetencije*. Predvidljiva posljedica pritiska takve mreže jest jedna vrst prenemaganja u kojoj središnje mjesto zauzimlje *utopijsko legitimiranje prigodnih grabeža*. U takvu ambijentu rekonstrukcija predodžbe o *javnom dobru* izrazito je otežana. S njegova tla se spontano ocjenjuje i kapitalizam kao sustav koji (napokon) oslobađa pravo na grabež i od zadnjih poteza utopijskim kistom, a oblikuje društvene prilike *pogodne uglavnom za inteligentne razbojnike*. Drukčije rečeno: utopijski motivirana *opća korupcija radnih ljudi* u realnom socijalizmu, nakon njegova sloma, preokreće se u uporište djelovanja *kojemu nije inherentna nikakva zamisao o javnom dobru*.

Devedesetih godina, mijenom poretka ne nestaju i tradicije polusvijeta. One samo mijenjaju legitimaciju. Metadruštveni proces postaje nacionalna i građanska emancipacija. A »manekeni« njegovi *rentijerski prvaci*.

Egalitarnost

Vrijednosni sklop poznat pod tim nazivom već je precizno opisan u analitičkoj literaturi (Županov), pa u ovoj raspravi opis nije potrebno posebno ponavljati. Korisno je, međutim, upozoriti na posebne oblike ponašanja koji su, istina, posredne derivacije takva sklopa. One imaju u kolektivnom iskustvu položaj prirodnih/društvenih ocjena ili uvjerenja.

Najvažnijom derivacijom držimo smanjenu socijalnu sposobnost za život kroz razlike i s pomoću razlika. Dakako da je ratno razdoblje u hrvatskom kolektivnom iskustvu pojačalo oprez spram stanovitih razlika koje pojedine skupine

rabe za konstrukciju kolektivnih identiteta. Srpski je primjer, ako ništa drugo, pokazao na koji se način označitelji takvih razlika prometu u ishodišta planirane i dobro organizirane agresije. Odmjerena iz takve perspektive, (ne)osjetljivost na razlike, prožeta još i racionalno argumentiranim oprezom, teško da se može odvojiti od socijalne prakse koja se orijentira konvencionalnom potrebom aktera da uspješno nadziru izvore rizika u vlastitu socijalnom okolišu. Doda li se tomu i činjenica da su mnoge razlike zahtijevane samim tranzicijskim nalogom, neovisno kakvo je njihovo mjesto u procesima društvene integracije/dezintegracije, dakle da su neka vrsta *ideologijskih imperativa*, bez izravne veze sa životnim iskustvom hrvatskog društva, ne iznenađuje što se na njih, nerijetko, reagira bez istančanije pripravnosti na razumijevanje intencija takvih imperativa. Za hrvatsko kolektivno iskustvo posebno je u tom okviru paradoksalno da se, na temelju tranzicijskih imperativa, teže rekonstruirati razlike koje su u odnosu na temeljnu simboličnu shemu toga iskustva, shemu: agresor/žrtva, ili, točnije: krvnik/žrtva, ako ne ravnodušne, onda svakako s tom shemom bez dublje strukturne veze. Zbog toga i nije moguće posve nedvosmisleno ustvrditi da je odnos prema razlikama posljedica općeg iscrpljivanja »građanskog potencijala« u Hrvatskoj, kako se nerijetko voli sugerirati. Mnoga područja takva odnosa ne mogu se naprosto primjereno oblikovati bez organske veze sa spomenutom shematizacijom. Zato je i oblike ponašanja što se u naznačenu kontekstu razvijaju potrebno odvojiti od rasprave o osporavanju razlika, što svoje uporište ima u egalitarnoj baštini.

Egalitarno osporavanje razlika, poznato je, otpočinje osporavanjem prava na različite nagrade za različite poslove. Pri tomu se prigodno rabe ideologijski fantazmi o jednakosti, gdje se sa stanovitim predumišljajem brkaju teorijske i socijalne razine interpretacije. Posve je jasno da tamo gdje djeluju zbiljski tržišni odnosi osporavanje nema ozbiljnog uporišta. Ako već ne zbog eventualnih ideologijskih navika, onda svakako zbog toga što zgoljna gospodarska racionalnost nameće pravilo da se različit uspjeh mora i različito nagraditi. Ono naprosto postaje elementom prakse uspješna održavanja u ulozi gospodarskog aktera. No lako je uočiti da se egalitarna shema može, bez većih oštećenja, elastično povući s tog područja primjene. Polazni razlog uspješna potiska je životna očitost da se ljudi u tržišnom nadmetanju ne mogu mehanički izjednačiti. Ali ta činjenica još ne opovrgava, ili barem ne »ozbiljno«, unutrašnju samopouzdanost egalitarne imaginacije. U socijalističkom poretku ona je, poznato je, bila poduprta s dvije važne činjenice. Prva je sistemski stav da svaki član društva sudjeluje u metadruštvenom procesu

oslobađanja rada, o čemu smo već govorili. Budući da se to sudjelovanje ne može preciznije odrediti, osim općom formulom, predvidljivo je da su u takvu, imaginarnu, procesu, a on je *temeljni legitimacijski instrument poretka*, svi uključeni članovi društva jednaki. Druga je sistemska činjenica da su »radni slojevi« konkretna legitimacijska osnovica političkih upravljača poretkom te da za takvu potporu dobivaju očekivanu sistemsku nagradu koja nužno nadmašuje nagradu određenu uspjehom u praktičnu odmjeravanju gospodarske i radne uspješnosti. U društvenim okolnostima što se oblikuju devedesetih godina u Hrvatskoj gubi se skicirani izvor sistemske rente. Ali se opći obzor osjetljivosti lako premješta na novu legitimacijsku podlogu. Ona dopušta svakom članu društva vjerovati da, doduše, ne sudjeluje ni u kakvu metadruštvenu procesu oslobađanja rada ili u kojoj drugoj utopijskoj pustolovini, ali da je dužan biti metadruštvenim čuvarom nacionalne i građanske ispravnosti svakog posebnog člana društva. U takvu kontekstu *apriorno su obeshrabreni, ponajprije, oni najpripravniji za izazove i rizike*. Praktična posljedica te skučenosti jest strukturno sužavanje imaginacijskog obzora u društvu i *ojačavanje onih praksa koje najuspješnije reproduciraju imitirane modele djelovanja, drugdje »već provjerene«*. Nije, dakako, pouzdanje u imitirane modele na nizu praktičnih područja tako štetno. Ali ono otežava najvažnije: da se najtočnije odrede one figure preobrazbe koje su, s obzirom na hrvatske posebnosti, optimalne. Drukčije rečeno: otežava uspostavu temeljne strategijske veze u društvenoj imaginaciji, veze: *kolektivni identitet - budućnost*.

Tradicije »divljeg poduzetništva«

Najkraće rečeno, tradicije »divljeg poduzetništva« temelje se na dvosmislenu odnosu kriminalnih i civilnih oblika djelovanja u strategiji poduzetništva. Pri tomu glavne figure odnosa nisu neposredne izvedenice te dvosmislice. Dvosmislica se, ponajprije, očituje u nadzoru niza posebnih okolnosti (institucionalnih, političkih, financijskih, prometnih i srodnih) koje posredno utječu na poduzetničko djelovanje i poduzetničke odnose, a po svojim se osnovnim obilježjima nikako ne mogu ubrojiti u skupinu izravnih odrednica gospodarske prakse. Drukčije rečeno, tradicija divljeg poduzetništva predvidljiva je posljedica suspenzije tržišta, koliko se pod tom riječi misli na *autonomni mehanizam alokacije* dobara koji neposredno ovisi o mogućnosti gospodarskih aktera da se ravnopravno natječu. Stav implicira da su tradicije »divljeg poduzetništva« prirodni/društveni oblici djelovanja gospodarskih aktera u različitim oblicima monopolno organiziranih gospodarstava. Zacijelo je zbog toga zakon protiv monopola jedan među samo nekoliko temeljnih zakona kapitalističkog upravljanja gospodarstvom.

U građanskim društvima, međutim, gdje je kapitalističko gospodarstvo strukturno zajamčeno, tradicije »divljeg poduzetništva«, barem načelno promatrano, mogu se oblikovati samo kao praksa koja nema sistemsku legitimaciju. To već proizlazi iz činjenice da u takvim društvima monopolno organizirano gospodarstvo naprosto nije predviđeno/dopušteno. Privremeno je, nesumnjivo, moguće oblikovati stanja koja su posljedica uspješna nadzora većine ključnih izvangospodarskih uvjeta po jednom gospodarskom akteru, ili po specifičnoj skupini. No nastali *tržišni provizorij* ima ograničenu legitimacijsku vrijednost i, po pravilu, uklanja se sistemskom intervencijom. Sistemsku legitimaciju može steći samo ona gospodarska nadmoć koja je stečena u odmjeravanju na tržištu.

U društvima koja su imala socijalističku podlogu, poznato je, tržište nije mehanizam alokacije dobara koji ima nedvosmislenu sistemsku legitimaciju. U sustavima realnog socijalizma glavna konstrukcijska pravila poretka to, naprosto, isključuju. U samoupravljačkoj inačici realnog socijalizma odnos prema tržištu je nešto zamršeniji. Budući da su upravljači samoupravnog socijalizma bili prisiljeni prihvatiti nekoliko osnovnih obilježja zatečene zbilje kao neuklonjive odrednice te zbilje (nacionalna diferenciranost; ovisnost unutrašnje ekonomije o mogućnostima izvoza industrijskih radnika u zapadna gospodarstva u ekspanziji; ovisnost o turističkim prihodima itd.), oni tržište drže, premda povijesno zastarjelim, ipak nužnim mehanizmom gospodarske prakse. Ali mu ne mogu, barem ne mogu sistemski, priznati položaj strategijskog mehanizma alokacije dobara. Njegovi se učinci, dakle, *utopijski popravljaju*. Utopijski popravak ima lice snažnog redistribucijskog mehanizma s pomoću kojega politički upravljači poretka uspostavljaju potpuni nadzor nad tokovima dobara. Nadzor, dakako, obuhvaća sve ključne institucionalne figure gospodarstva, u rasponu od organizacije industrijske proizvodnje do bankarskog podsustava ili vanjske trgovine. Zaoštrenije rečeno, u imaginaciji gospodara poretka nacionalno se gospodarstvo pretvara u jednu vrstu jedinstvene radionice u kojoj se unutrašnji odnosi uspostavljaju kao, uglavnom izravni, otisci političke volje. Izvanjski se, pak, odnosi (vanjska trgovina, financije, devizno poslovanje itd.) oblikuju kao poslovi koji, doduše, prirodno spadaju na popis poslova spomenute jedinstvene radionice. Ali je prirodna/društvena ovlast političkog staleža njima upravljati. Jer su oni, naprosto, *vanjski*, dakle, poslovi koji se ne mogu sa sistemskom legitimacijom urediti bez izravna djelovanja političkih/državnih aktera. Oni su, podsjetimo, jedini ovlašteni utopijski popravljati učinke činjenice da nacionalno gospodarstvo mora djelovati na (inozemnom) tržištu.

Iz takva sistemskog mehanizma proizlaze tri predvidljive mogućnosti.

1 - U strukturnom je pogledu tržište reducirano na dinamiku provizorija. Budući da je, na drugoj strani, promjena potrošačkih aspiracija nedvosmislena, što zbog biologijskih promjena (generacijske mijene) u društvu, što zbog činjenice da u komunikacijskom svemiru socijalistička društva ne uspijevaju potpuno zatvoriti razmjenske kanale s inozemstvom, ono, premda provizorij, postupno postaje i jedinim, u svakodnevici pristupačnim, mehanizmom dolaska do potrebnih dobara. Poduzetnici, dakle, neovisno o tomu koliko je njihov položaj u strukturnom pogledu provizoran, *postaju gospodari svakodnevnih potreba stanovništva*. Taj im položaj, dakako, osigurava mnoge praktične dobiti koje nisu samo gospodarske naravi. Na toj podlozi oni oblikuju i posebnu formu *društvene moći* nad potrošačima. Reći da oni samo organiziraju uslugu, jednostavno nije točno. Oni, dakako, organiziraju jedan oblik usluživanja. Ali, zbog skučenosti tržišta, taj im položaj omogućuje znatno veći utjecaj nego što bi prirodno iz samog usluživanja bio izveden. Međutim, *samo o političkim akterima ovisi hoće li im ta moć biti priznata ili neće*. Zbog toga se i protiv svoje volje udružuju u specifične »saveze« s političkim zaštitnicima. Reći da su poduzetnički uspjesi takvih aktera samo prerađeni otisci političke moći, svakako bi bilo netočno. Ali reći i to da su nastali bez političke potpore, bilo bi, također, netočno. Oni su, naprosto, posljedica kombinacije skučenog tržišnog djelovanja i političkog nadzora važnih institucionalnih okolnosti. U svakom trenutku politički nadzornici poduzetničkih aktera mogu »dokazati« da su poduzetnici »prevarili« državu i zakon. U svakom trenutku poduzetnici moraju biti pripravni na »neformalnu« cijenu sistemske zaštite. Na tom uskom prostoru postupno se brišu razlike između poduzetnika s nedvojbenim profesionalnim korijenom i poduzetnika koji su u gospodarstvo prispjeli ponajprije s »neformalnim« političkim ovlastima. Najvažnije je da svi oni podmiruju dodijeljene im »obveze«.

2 - U oblikovanju gospodarskih odnosa s inozemstvom *nije moguća* autonomna poduzetnička inicijativa bez izravna političkog nadzora. To znači da inozemna gospodarska inicijativa, ma koliko bila izazvana autonomnim porivima i ambicijama, mora potpasti pod nadzor posebnih aktera čiji je identitet odredljiv samo u političkoj sferi. Budući da o njihovoj volji i ciljevima ovisi kako će se praktično oblikovati i podupirati spomenute inicijative, lako je razumjeti da ih je, nerijetko, teško odvojiti od državom zaštićenih švercera na korist pojedinih skupina u državi. I na ovom području vrijedi isto konstrukcijsko pravilo kao i na unutrašnjem području. Uključeni akteri moraju biti pripravni podmirivati

dodijeljene im »obveze«, neovisno o tome jesu li one neposredno definirane financijskim ili kojim drugim zahtjevima.

3 - Bankarsko raspolaganje novcem organizira se na analognom predlošku. U osnovi, banke funkcioniraju kao sistemom ovlašteni lihvari. Dakako da su pri tomu obvezatne prihvatiti jasno razlikovanje sistemski zaštićenih klijenata, neovisno o njihovoj gospodarskoj uspješnosti, od klijenata koji su samo »obični« tražitelji kredita. Bankama ne pada na pamet prihvatiti obvezu da štite i njih. Da su banke drugo osim specifičnih sistemskih nadzornika novca, dakle institucije koje su nastale na tržištu novca, svakako bi se trudile štititi svoje klijente kao izravne podupirače vlastite uspješnosti i stabilnosti. Budući da su samo sistemski ovlaštenici, njihova je osnovna zadaća »čuvati« novac za državne namjene, a s drugim klijentima neka bude što im drago. Na toj su podlozi, poznato je, propali štedni ulozi mnogih hrvatskih građana kasnih osamdesetih godina.

Povežu li se neposredno ove tri skicirane mogućnosti, nije teško uočiti da poslovni i gospodarski stil, što se s njihovom potporom oblikuje, nije posebna razvojna prednost. Naprotiv. *Kao jedna vrsta životnog oblika, on je trajniji od društvenog sustava u kojem je nastao.*

Pljačka i korupcija kao usporedno gospodarstvo

Koliko nam je poznato, u hrvatskoj društvenoj znanosti nema cjelovite studije korupcije. Parcijalne analize (primjerice, Županov, 1995), premda nerijetko nude niz lucidnih uvida, ne mogu zamijeniti takve radove. Stoga se ni analiza u ovom odjeljku ne može orijentirati potpuno pouzdanim nalazima. Ograničujemo se radije na shematični opis nekolikih tipičnih izvora korupcijske strategije.

1 - *Kolektivno iskustvo opstanka na granici.* Više stoljeća, poznato je, na velikom je dijelu hrvatskog teritorija bilo ratište. Stavimo li privremeno u zagradu brojne tipične/neugodne posljedice te činjenice (opasnosti, smrtnost, rasulo obitelji, nasilje itd.), suočavamo se s posebnim tipom iskustva stečenim u takvim okolnostima. Ono poučava da je uspješan opstanak zajamčen samo onima koji djeluju s velikim povjerenjem u vlastite sposobnosti *samoorganizacije* i s dubokim oprezom u odnosu na sistemske ponude. Takav je odnos prirodna posljedica *dugotrajne nepouzdanosti* sistemskih aktera (državne vlasti, zakonskih procedura, birokracije itd.) na području. Zbog njihovih ograničenih mogućnosti da zajamče siguran opstanak skupinama i pojedincima, predvidljivo je da će i skupine i pojedinci razvijati takve prakse i životne stilove s pomoću kojih će ovisnost o njima nastojati reducirati na oblike *koji su samo neizbježni.* Na stanovit način to

je lakše kada se oblikuju predlošci djelovanja u kulturnoj ili moralnoj sferi. U tom se slučaju sustavno pojačavaju lokalne tradicije i rituali. S gospodarskim je djelatnostima već teže. Ako ni zbog čega drugoga, onda zbog činjenice da se one ne mogu lokalno disciplinirati i na taj način učiniti neovisnima o sistemskim akterima. Na toj se podlozi učvršćuje dubinska kolektivna sklonost *paralelnom gospodarskom djelovanju*. Ono mora zadovoljiti dva kriterija: mora biti neovisno o sistemskim akterima i mora biti uspješno u stjecanju dobara/bogatstva. Racionalni raspon posebnih djelatnosti koje takve kriterije moraju zadovoljiti proteže se od prigodnog razbojništva do funkcionalno organiziranog mita. Očita nečasnost samog postupka (otimanje, potplata itd.) ne poništava jasnoću cilja. A on je, upozorili smo: uspješno preživjeti i nadživjeti pogranične rizike u pejsažu gdje ni jedan sistemski akter nije prihvatio obvezu braniti život. Posrijedi je, dakle, jedna vrsta »pionirskog« ponašanja koje je neodvojivo od patetike života na granici.

2 - *Profiterski stilovi kolonijalnih poduzetnika*. Pogleda li se preciznije splet poduzetničkih strategija koje utječu na dvije hrvatske modernizacije (na onu s kraja prošlog stoljeća, ali i na onu nakon Drugog svjetskog rata), lako je uočiti stanovito uvjerenje organizatora poduzetničkih programa da su u Hrvatskoj *privremeno*. Na to upućuje i investicijsko ponašanje njemačkih ili mađarskih industrijalaca tijekom prve modernizacije i poduzetničke sklonosti (premda sintagmu rabimo s ograničenom uporabljivošću) srpskih »poslovođa« zaštićenih socijalističkom legitimacijom nakon Drugog svjetskog rata. Stav da su u Hrvatskoj privremeno, osnaživao je jasne profiterske stilove i prakse, a zapostavljao je nerijetko i osnovne oblike obzirnosti, bilo socijalne bilo ekologijske. Na toj podlozi jedna vrsta moralnog divljaštva prerasta u *konvencionalnu sastavnicu gospodarskog djelovanja*. Unutrašnja zbilja institucionalnog sklopa, zahvaljujući tomu, zadobiva shizofrenu pukotinu. Ona dijeli institucionalni provizorij od gospodarske »zbiljnosti« u kojoj se rabe sredstva podređena ponajprije imperativu da se u što kraćem razdoblju iz Hrvatske »istisnu« što veće praktične dobiti. Dakako da skicirani tip organizatora gospodarstva predvidljivo potiče pljačkaške i korupcionaške sklonosti u stanovništvu. One su mu potrebne kako bi lakše oblikovao mrežu poduzetnika u različitim službama i djelatnostima. Budući da takvo sudioništvo obećava ono što je najpoželjnije: brzi skok u bogatstvo, nije neobično što ono funkcionira kao čvrst mehanizam o kojemu ovise cijeli slojevi. Unutrašnju moralnu rascijepljenost oni definiraju kao životnu nuždu, koja djeluje gotovo *sudbinski*.

3 - *Pritisak modernizacije »odozgo«*. Obje hrvatske modernizacije nastale su kao modernizacije izazvane »odozgo«, dakle

kao rezultat djelovanja malobrojnih, u prvom redu političkih, skupina. One nisu nastale - ili jesu samo rubno - kao posljedica unutrašnje zrelosti gospodarskih aktera i njihovih poduzetničkih aspiracija. Zahvaljujući tomu, u gospodarskoj zbiljnosti nije se oblikovala i ustalila autonomna poduzetnička etika, provjerena u samom procesu gospodarskog sazrijevanja. Umjesto nje razvila se mreža odnosa u kojoj su organizatori modernizacije »odozgo« prirodno pojačavali ovisničke mreže. Budući da je prirodno/društveno stanište spomenutih organizatora politička sfera, ovisničke su mreže, u cjelini promatrano, pojačavale ovisnost gospodarstva o političkom poretku. Predvidljivo je da će gospodarski akteri u takvim okolnostima primjenjivati različita sredstva za proširenje vlastite autonomije. Najmanje što mogu učiniti jest »kupnja« pojedinih aktera političke sfere i njihovih usluga. Više od toga je ponuda tim akterima da u prigodnim savezima sudjeluju u legitimiranoj otimačini tuđih dobara, neovisno zove li se ona državom priznati monopol, nacionalizacija, ili kako drukčije.

Budući da je socijalistički program bitno određen redistribucijskim opsesijama, prirodne posljedice pritiska modernizacije »odozgo« u socijalističkom se sistemskom ambijentu dodatno pojačavaju i pretvaraju *u navlastitu paralelnu zbiljnost* u kojoj sudjeluju, ovisno o sistemskim ovlastima i položajima, različiti slojevi i skupine. Štoviše, mogućnost sudjelovanja u takvim savezima postaje jednom vrstom izvansistemske, *premda legitimne, nagrade* za uspješnost, lojalnost, pouzdanost, ili koju drugu zaslugu, gdje nisu rijetke ni one tako bizarne kao što su doušništvo. Na taj se način stvarni učinci modernizacije reduciraju i odvajaju od njezina glavnog cilja: sazrijevanja i osamostaljivanja društvenih i gospodarskih aktera. Kraće, odvajaju se od modernizacije društva.

4 - *Socijalističko razaranje »tradicionalnih« zajednica*. Već smo upozorili da su socijalistički upravljači, prilikom uspostave poretka, morali »pristati« na tradicionalne oblike društvene diferencijacije (nacionalna, religijska, kulturna itd.). Njihov je pristanak, već i prijašnji navodnici to nagovješćuju, bio tek uvjetan. Strategijski je cilj socijalističke preobrazbe transformirati takve zajednice u *društvene mreže bez integrativne snage*. Po planiranoj socijalističkoj transformaciji takve se zajednice trebaju reducirati na prigodne teatralizacijske rezidue i zamijeniti zajednicom radnih ljudi. Na više smo mjesta upozorili da sintagma »radni čovjek« određuje *tehničku zajednicu*, zajednicu *tehnički organiziranog materijala*; najtočnija prispodoba takve integracije jest skladišni raspored i poredak. Odvajanje pojedinca od pripadnosti prirodnoj/društvenoj skupini i uključivanje u zajednicu tehnički organiziranog materijala (radne snage) socijalistički poredak organizira, između osta-

log, i *sistemskim poticanjem individualizma kao zgoljnog egoizma* (pragmatičnog individualizma po Županovu). Na taj se način postiže dvostruka dobit. Prvo, s pomoću novih ego-aspiracija pojedinac se temeljito odvaja od prirodne identifikacijske zajednice ili skupine. Štoviše, *doživljuje je kao zapreku* u ostvarivanju vlastitih ego-aspiracija. Drugo, moralna obzirnost, izvedena iz prirodnog društvenog odnosa s Drugima, reducira se na *(samo)obzirnost prema vlastitim prohtjevima*. Na taj se način individualizacija oblikuje kao jedna vrsta radikalizacije ovisnosti pojedinca o političkoj sferi. Na jednoj se strani, dakle, oblikuje razmrvljena zajednica, koju integriraju samo tehnički predlošci što ih je odredila politička/industrijska sfera. Na drugoj se strani oblikuju nove kompetencije političke sfere. *Ona mora takvu zajednicu praktično održavati u njezinim pragmatičnim opsesijama*. Nije teško zamisliti da u ansamblu raspoloživih mogućnosti dodjela prava na pljačku ili mito nije na zadnjem mjestu. To pravo nije moguće sistemski legalizirati. Politički upravljači jasno razlikuju važnost institucionalnog provizorija. Ali ga je zato moguće *u paralelnoj sistemskoj zbiljnosti dodjeljivati s jasnom programskom računicom*. Upozoriti je da je nemali dio socijalističkog srednjeg sloja i industrijskog radništva »uzgojen« na takvoj podlozi. Sistemski poticaji sklonosti k pljački ili mitu praktičiraju se u ovom okviru regulacije, dakle *kao racionalno sredstvo* razgradnje »tradicionalnih« oblika života i sredstvo održavanja individualizacije *u reduciranim okvirima pohlepe*, bez koje nije održiva ni *programska tlapnja o zajednici »radnih« ljudi kao lovaca na životna (čitaj: materijalna) dobra*.

Nepovjerenje u rad kao sredstvo osobnog boljitka

Nepovjerenje u rad može se formulirati i kao razgrađivanje »radne etike« u profesionalnih skupina. Oblikovanje takve skupine stavova zbiva se na dvije razine: na globalnoj razini, gdje se izgrađuje stav i odnos prema radu općenito, te na posebnoj razini, gdje se izgrađuje stav i odnos prema posebnom radu. Budući da je stav i odnos prema posebnom radu (poslu) određen nizom posebnih okolnosti, koje nemaju sistemski korijen, nije bez strožije istraživačke kontrole dopušteno takve stavove koristiti kao indikatore razgrađivanja i mijene »radne etike«. Mjerodavna istraživanja, međutim (vidjeti: Topolčić 1994., magistarska radnja), upozoruju da je moguće pripremiti istraživačku proceduru s pomoću koje se mogu dobiti pouzdani uvidi u mijene stavova prema radu općenito. Štoviše, američki istraživači upozoruju da je jedan od uzroka američkog posustajanja u gospodarskom nadmetanju s Japanom jačanje negativnih stavova prema radu općenito u kolektivnom iskustvu američkog stanovništva. S kojim se sve interpretacijskim horizontom mora pri tomu računati, zorno su pokazale već i klasične sociologijske

analize transformacije »produktivne« orijentacije u »receptivnu« (primjerice, D. Riesmann). Odlučnije nastojanje na takvu tragu vodi izravno u središnju temu procesa modernizacije: u analizu »protestantskog« označivanja rada u klasičnom razdoblju industrijalizma te u analizu posebnih figura promjene ili rekonstrukcije početne »protestantske« volje i djelovanja.

Istraživački podaci da se i u Hrvatskoj bolje vrednuje nerad nego rad nisu jako brojni. Nisu naprosto zbog toga što je provedeno malo istraživanja. Ali glavni uvidi jasno orijentiraju. Nerad je, sukladno tim istraživanjima, općenito prihvatljiviji mlađim i srednjim naraštajima, koji su socijalizirani u socijalističkom razdoblju. Uočiti je da su s poslom slabo identificirane i skupine s visokom naobrazbom. Na drugoj strani, stariji ljudi (posebno ako su s višom naobrazbom i na rukovodećem mjestu) pokazuju veću sklonost identifikaciji s radom iz osjećaja dužnosti. Premda ovakvi i srodni nalazi imaju ograničenu spoznajnu vrijednost jer su dobiveni na uzorku, oni nisu bez vrijednosti. Ponajprije, ukazuju da je i u hrvatskom društvu uočljiva opća mijena odnosa prema radu. Mijena ima, grubo rečeno, smjer sukladan onomu kojega su iscrpno opisali istraživači u razvijenijim zapadnim društvima, dakle, od etike dužnosti prema nepovjerenju u rad kao sredstvu izgrađivanja i oblikovanja navlastita identiteta, a time i osobnog boljitka.

Paradoksi konteksta »hladnog mira«

Rat protiv Hrvatske i akceleracija razvitka

Ne računamo li nekoliko zadivljujućih primjera obrtničke dosjetljivosti u proizvodnji oružja te nekoliko primjera u vojnoj industriji, rat protiv Hrvatske nije obilježen posebnim razvojnim učincima koji bi dopuštali ustvrditi kako je pod njegovim pritiskom Hrvatska preobrazila pojedine razvojne strukture i sklopove. Naprotiv, u kolektivnoj predodžbi o tom ratu ustalile su se označnice koje ukazuju da se dogodilo baš suprotno: dakle, stanovita stagnacija, ili, što je zacijelo točnije, *odsutnost novih razvojnih strategija*. Rat protiv Hrvatske, dakle, nije pripremio nova razvojna uporišta. Nije, također, utjecao ni na akceleraciju bilo industrijske bilo koje druge sektorske proizvodnje. Tvrditi, međutim da se, zbog toga, rat potpuno »nije umiješao« s mogućnošću da bude čimbenikom razvojne preobrazbe i akceleracije, nije dopušteno. Nije, ponajprije zbog toga što je rat protiv Hrvatske *bitno promijenio subjektivnost hrvatskih aktera odgovornih za razvitak* (hrvatska vojska, primjerice, profesionalne skupine, seljaci itd.). On im je »omogućio«, da i hrvatsko društvo, i svoje mjesto u njemu, nazru s jasnoćom s kojom bez toga rata nikako ne bi mogli

računati. Rat protiv Hrvatske, dakle, premda bez izravnih tehničkih ili kapitalnih poboljšica, posredno djeluje na ono područje društva koje je temeljno za svaku strategiju razvitka: *na glavne aktere*, oslobađajući jedne a podižući samopouzdanje drugima. Zahvaljujući tomu, u dubini društvene strukture bitno se promijenio *aspiracijski horizont* glavnih aktera. Socijalistički poučci nisu više nikome dovoljni, no ne samo zbog tranzicijskih obveza.

Posebno mjesto u tom kontekstu svakako pripada mitu o Vukovaru. Premda je bitka za Vukovar 1991., promatrana s vojnog stajališta, izgubljenom bitkom, jer su, napokon, branitelji i hrvatski vojnici podlegli a grad pao, smisao samih događaja nije tako jednostavan. Dostatno je samo upozoriti na stvarne omjere vojne sile s kojom napadači i branitelji raspolažu. Događaji su, poznato je, otkrili nekoliko neočekivanih činjenica. Okupacijska vojska, ponajprije, nije se potvrdila u propagiranoj ulozi u Hrvatskoj nepobjedive vojske. Branitelji su, na drugoj strani, pokazali otpornost koja je, zacijelo, iznenadila i njih same. U socijalizmu već ozbiljno narušeno kolektivno hrvatsko samopouzdanje time je, unatoč bolnom porazu u gradu, *zadobilo prvorazrednu potporu*. Poruka je bila jasna: Hrvatska može pobijediti; ako može pobijediti u ratu, nije bilo razloga ne povjerovati da može i u poraću. Zahvaljujući tomu vukovarski je mit postao jednim od ključnih ratnih motiva koji je transformirao hrvatsku kolektivnu svijest ne samo u ratnim okolnostima nego i u okolnostima nužnim za novo odmjeravanje s budućnošću.

Dodatni dio vukovarske poruke, premda neposredno ne izvire iz glavne mitske jezgre, nije manje važan. On upozorava da je etika dragovoljačke obrane grada, a - napose 1991. - i ostalih okupiranih hrvatskih krajeva, bezuvjetni »mjerni arak« svakog drugog posebnog oblika javnog djelovanja koje se teži legitimirati brigom za hrvatsku budućnost ili boljitak. Drukčije rečeno, implikacije mita o Vukovaru omogućile su jasnije razgraničiti temeljne obveze aktera hrvatskog društva *prema tom društvu*, od obveza koje su nastale na temelju općih tranzicijskih zahtjeva. Na toj se podlozi poslije oblikovala, zacijelo i najdublja, polarizacija u Hrvatskoj devedesetih godina, polarizacija između aktera kojima je na prvom mjestu javno dobro, dakle *domovina*, i aktera kojima je na prvom mjestu vlastiti probitak, dakle *imovina*.

Promotri li se temeljitije osnovica te polarizacije, nije teško uočiti da je posrijedi opreka između navlastitog lokalnog iskustva jednog društva, koje je, napokon, *atipično već i zbog ratne procedure državnog osamostaljivanja*, i generaliziranih imperativa tranzicijskog preokreta. Nije, dakako, prijeporno da su i imperativi hrvatskom obvezom. Ali činjenica da je Hrvatska državnu samostalnost, a i socijalni opstanak, *izbori-*

la vlastitim silama, u ratnom sukobu, oduzela je tim imperativima snagu obvezujućeg naloga. Baš zbog *ratnog* kolektivnog iskustva akteri hrvatskog društva unijeli su u odnos prema tranzicijskim imperativima modalitete ponašanja kojima je cilj specifičan: tranzicijske obveze pretvoriti u poticaje koji se moraju bezuvjetno *organski integrirati* u društvenu zbilju; koji, dakle, moraju prirodno funkcionirati kao otisak interesa i ciljeva izvedenih iz hrvatske i političke i razvojne autonomije. Drukčije rečeno, *ratno hrvatsko iskustvo postalo je glavnim moralnim sredstvom obuzdavanja tranzicijom oslobođenog gospodarskog i socijalnog barbarstva*. Vidjelo se u prethodnom odjeljku, glavni mu oblici i poticaji oblikovali su se u socijalističkom razdoblju, kao paradoksalni rezultati toga razdoblja. Ratno iskustvo, dakle, ne stoji samo nasuprot stvarnim ratnim napadačima: ono stoji i nasuprot mogućnostima da se, posve paradoksalno, na temelju tranzicijskih imperativa, osamostale divlje figure socijalizma kao *organski sadržaj tranzicijskog građanstva*. Analiza predočena u odjeljku o privatizaciji upozorila je da hrvatsko ratno iskustvo u toj ulozi nije bilo uspješno. Nemali dio privatizacijskog programa s početka devedesetih godina odigrava se gotovo usporedno s ratnim procesom, kao da se ostvaruje u kojoj drugoj zemlji. Ali, zbog moralne oštrine kojom se ta razlika opaža, proces ne uspijeva steći legitimnost. Privatizacija iz ratnih godina ostala je u hrvatskom kolektivnom iskustvu obilježena apozicijom: pljačka.

No unatoč toj, neprijepornoj, ratnoj baštini, bez koje se svako strategijsko mišljenje za iduće tisućljeće u Hrvatskoj ne može više zamisliti jasno, rat protiv Hrvatske učvrstio je i nekoliko posebnih razvojnih teškoća. Shematično ćemo opisati najglavnije.

1 - *Herojska legitimacija kriminala*. U prijašnjem je odjeljku jasno predočeno s kojim se glavnim impulsima iz »crne« društvene zone mora hrvatska građanska preobrazba »nositi« u tranzicijskom razdoblju. Stavimo li u zagradu one nastale pod strukturnim pritiskom globalnih društvenih promjena te pod pritiskom kolektivnog pamćenja, dobiva se nimalo umirujući popis figura podzemlja. Reći da je posrijedi »podzemlje«, i nije posve točno. Jer, vidjelo se, glavne se figure oblikuju kao zakonite sastavnice globalne mijene i planiranog programa. U najgorem slučaju, one se u sklopu poretka gdje nastaju određuju označnicama kao što su »negativne pojave«, »deformacije« i sličnim. Ali se nikada ne odvajaju od eufemističnih označitelja. Ukratko, u sistemskoj se slici drži da su te »negativne pojave« privremene.

Nije posve bez ironičnih implikacija činjenica da je i ratna procedura hrvatskog državnog osamostaljivanja također poslužila kao legitimacijska podloga »sivih« i kriminal-

nih skupina. Ta činjenica, međutim, nije posljedica nikakve sistemske intencije ili strukturno organiziranih fantazama (kao u socijalističkom razdoblju). Posrijedi je, naprotiv, izvansistemska okolnost koja je Hrvatskoj bila nametnuta. Hrvatska je morala organizirati vlastitu obranu, poznato je, pod »embargom na uvoz oružja«. To znači da se potrebno oružje nije moglo kupiti na vanjskom tržištu po proceduri uobičajenoj na tržištu. Zbog toga je Hrvatska bila prisiljena služiti se različitim pragmatičnim okolnostima i mogućnostima. Dakako da su u takvu kontekstu organizatori šverca oružja i ratne opreme postali važni. Čak i neovisno o njihovoj volji ili želji, na njih se prenosio dio etičkih slika i atributa s pomoću kojih je hrvatsko društvo podupiralo svoje ratne branitelje. Na toj podlozi mnogi su uspjeli *zadobiti legitimaciju ratnih sudionika*. Budući da su, na drugoj strani, ostali što su i bili - šverceri, njihova ratna legitimacija postala je, potpuno paradoksalno u odnosu na temeljne ciljeve društvene i političke preobrazbe, glavnim sredstvom zaštite švercerskih mreža i praksa i specifične gospodarske okupacije zemlje.

2 - *Nove ovisničke skupine.* Socijalistička je konstrukcija društva, vidjelo se, uspješno ohrabrivala tendencije prema »općoj korupciji naroda«. Potpuno sukladno svojoj totalitarnoj naravi, socijalizam je, dakle, uspješno osnaživao ovisničke životne stilove i mreže. Tranzicijski svjetonazor, naprotiv, i ohrabruje i potiče, a i zahtijeva, potpuno oprečne životne sklonosti i stilove; to su, barem načelno uzevši, stilovi u i s pomoću kojih se potvrđuje osobna autonomija i poduzetnička domišljatost, te odnosi i mreže koji, u isti mah, aktere održavaju oprečno polarizirane, ali i kooperacijski ovisne. Rat protiv Hrvatske, međutim, »proizveo« je prognaničku skupinu. U vršnim godinama rata (1993., 1994., 1995.) ona je obuhvaćala, poznato je, oko 8 - 10% ukupnog hrvatskog stanovništva (400 000 - 450 000 ljudi). Premda je približno polovica prognaničke skupine bila podrijetlom iz susjedne BiH, hrvatska obveza prema prognanicima nije time postala ni manja ni lakša. Zbog niza okolnosti koje smo analizirali na drugom mjestu (Rogić i suradnici, 1994), sustav skrbi o prognanicima izveden je iz klasičnog humanitarnog (milosrdnog) definiranja prilika. Praktično je to značilo uključivanje 10% hrvatskog stanovništva *u ekstremno ovisnički odnos*, kojemu rok trajanja nije bio jasno ni odredljiv ni određen. Nastao je, dakle, jedan »sektor« života koji se dnevno reproducirao na podlozi posve oprečnoj onoj što je impliciraju tranzicijski imperativi. Posve je samorazumljivo da takav proces nije mogao biti posebnim ubrzivačem razvojne mijene.

3 - *Slom autoriteta periferijskih središta.* U hrvatskom se kolektivnom iskustvu pod utjecajem ratnih prilika ustalila jedna

teritorijalna spoznaja koja će, zacijelo, imati trajnije učinke na teritorijalno ponašanje: poljuljalo se povjerenje u životni i razvojni autoritet hrvatskih periferijskih središta. Nije korozija toga autoriteta originalnim ratnim događajem. U socijalističkom je razdoblju, poznato je, radi prije opisane legitimacijske osnovice (paleo)industrijalizacije, organizirana »uspješna« alokacija seoskog stanovništva u gradove. Alokacija se odigrala s pomoću dvije osnovne inačice: horizontalne i vertikalne. U horizonatalnoj se zbiva prijelaz iz seoskog svijeta u lokalno ili mikroregionalno središte. U vertikalnoj alokacija se oblikuje kao proces prijelaza iz manjih lokalnih ili mikroregionalnih središta u glavna središta. Jedna od posljedica takva procesa bilo je i, već dobro opisano, razvojno i životno propadanje ne samo seoskog svijeta nego, napose, hrvatskog periferijskog teritorija. Ratni su događaji pokazali da se na tom području ne mogu održati *u ulozi jamca životne sigurnosti* ni tako veliki gradovi kakvi su bili Vukovar, Ilok, Gospić, Drniš ili Petrinja. Zbog toga se teritorijalne silnice stanovništva odlučnije usmjeruju prema velikim hrvatskim središtima. Opasnosti od razvojnih poremećaja na takvoj teritorijalnoj osnovici nisu uopće zanemarljive. Među prvima je opasnost da se veliki gradovi preobraze u *proširene socijalne ustanove za zbrinjavanje fiktivno zaposlenih.*

4 - *Nadmoć iskustva nesigurnosti.* Rat protiv Hrvatske, pokraj ostalih javnih tlapnja, pozorno odnjegovanih u socijalizmu, dokrajčio je i tlapnju o dugoročnoj stabilnosti hrvatskog društva i zajamčenoj sigurnosti života u njemu. Iskustvo nesigurnosti i rizičnosti nije proželo samo prognaničke skupine, spomenute u prijašnjem ulomku. Nije ostalo ograničeno ni na skupine što su, nesretnim slučajem, morale nekoliko godina živjeti u susjedstvu bojišnice, pod neprestanim ratnim pritiskom. Proželo je ukupno hrvatsko kolektivno iskustvo. Zahvaljujući tim spoznajama i uvidima, u odnosu prema razvojnoj mijeni ustalio se novi oprez i reducirani optimizam. Na drugoj strani, iskustvo nesigurnosti ojačali su i tranzicijski imperativi i promjene izravno njima izazvane. One, dakako, nisu bile tako ekstremno okrutne, kakve su bile ratne. Ali su mnoge neočekivano stjerale na životne položaje s kojih nikako ne mogu, ili tek »utješno« mogu, nadzirati osnovne uvjete vlastite svakodnevice. Dakako da su se ta dva, strukturno srodna premda po izvoru različita, iskustva u društvenoj komunikaciji miješala, uzajamno dopunjavala i »obogaćivala«. Tomu treba dodati i jednu činjenicu demografskog reda učinci koje se rijetko spominju. Hrvatsko je društvo *staračko* društvo. Ograničenja što ih implicira ta činjenica nisu samo reprodukcijska. Ona se protežu *i na ograničenu pripravnost na inicijativu i rizik.* Iliti: staračkim ili starijim skupinama životno je srodniji stav koji veću vrijednost

dopisuje stabilnosti nego promjeni, pa bila ona i racionalno usmjeravana strategijska preobrazba. Na toj se podlozi olakšano obnavljaju uljepšane slike nekonfliktnog društva što ih je socijalistička sistemska retorika voljela ustrajno ponavljati unatoč, i više nego uvjerljivim, činjeničnim »demantijima«. U takvu kontekstu prirodno se egalitarni sindrom transformira u, kako smo naznačili, ustrajni mehanizam *izjednačavanja većinskih i strategijskih ciljeva*. Da bi, dakle, jedan sastojak društvene svijesti zadobio atribut razvojnog dobra dostatno je, sukladno egalitarnom mehanizmu, da bude *većinski omiljen*. Na toj podlozi oblikovale su se potom i cijele strategije upravljanja egalitarnom javnošću.

Horizont Z-4 i hrvatski razvitak

Najkraće rečeno, horizont Z-4 je model političkog i razvojnog identificiranja Hrvatske svojstven nekim važnijim članicama Europske unije (Velika Britanija, Francuska, djelomično Španjolska itd.). Svojstven je i eurokratskom činovništvu politički ili diplomatski socijaliziranom u tradiciji promidžbe Jugoslavije kao zemlje koja je uspješno odgovorila na razvojne aporije socijalizma. Određuju ga dva osnovna stajališta. Po prvom, Hrvatska je država prirodna federacija hrvatskog i srpskog dijela, Hrvatosrbija. Po drugom, hrvatska država, premda formalno samostalna, prirodno strategijski pripada geopolitičkom i gospodarskom području europskog jugoistoka, točnije balkanskom području, pa, sukladno tomu, treba oblikovati i nove/stare razvojne saveze i »inicijative«. Kolika se važnost dopisivala iznesenim stavovima u političkoj i razvojnoj imaginaciji spomenutih aktera, zorno pokazuje reakcija zemalja Europske unije na osloboditeljsku vojnu operaciju »Oluja«; namjesto da Hrvatsku podupru, jer je tom operacijom uspostavljen pravedniji odnos na ratištu, zemlje Europske unije su na neodređeno vrijeme obustavile sve pregovore o potrebnoj pomoći, u rasponu od vojne do financijske. Štoviše, pojedini su eurokratski činovnici, u prigodnim razgovorima za novine, otvoreno potvrđivali da je Hrvatska »kažnjena« jer se usudila osloboditi vlastitim silama, i na temelju *predloška o vlastitoj cjelovitosti* koji definitivno arhivira Hrvatosrbiju. Opisano ponašanje europskih političkih aktera treba promatrati tijesno svezano s tranzicijskim imperativima. Premda su oni, načelno promatrano, isti i jednako obvezatni za sve zemlje koje prirodno baštine posljedice epohalnog sloma socijalizma, a za koji slom nisu neposredno zaslužne, interpretacija lokalnih posebnosti, premda nema položaj tranzicijskog imperativa, *igra vrlo važnu ulogu o pripremi ili nametanju posebnih tranzicijskih figura*.

U hrvatskom slučaju vidjelo se da tranzicijski imperativi kontekstualno, dakle u dodatnoj značenjskoj proceduri, do-

bivaju i još jedan cilj: potvrditi hrvatsku državu kao Hrvatosrbiju, a njezin međunarodni položaj učvrstiti u novom jugosavezu. Prihvatimo li takvu strategijsku perspektivu, razvojna se preobrazba nužno oblikuje kao proces unutrašnje hrvatske samokolonizacije. Ona pojačava strukturne ovisnosti o kolonijalnim akterima europske periferije, a u ulozi nadzornika takva procesa učvršćuje Srbe kao narod s državnim identitetom u tri samostalne države: u Hrvatskoj, BiH i Jugoslaviji. Koliko je vidljivo, u ovakvu modelu Hrvatska ima vrlo skučene mogućnosti optimizacije svojih razvojnih prednosti malo različite od onih ponuđenih u okvirima socijalističke republike.

U razdoblju obilježenom tješnjom hrvatsko-američkom suradnjom, nakon operacije »Oluja«, eurokratski model Z-4 formalno se povlači iz institucionalne uporabe. Ali se, što je i predvidljivo, ustaljuje u pamćenju eurokratskih činovnika. Budući da se više ne može rabiti kao sredstvo u uređivanju međudržavnih odnosa, u tom poslu ga nitko više ozbiljno i ne troši. *No troši se u reinterpretaciji rata protiv Hrvatske.* Cilj je pokazati da je to rat hrvatsko/srpski, a ne rat *protiv* Hrvatske (i BiH). Dublja, a manje očita, namjera takve reinterpretacije jest pripremiti »prirodnu« argumentaciju za uključivanje Hrvatske u onaj *razvojni* okvir koji joj je prije, na političkoj razini, i bio namijenio model Z-4. Premda, upozorili smo, takve namjere nisu nigdje neposredno »kartirane«, implikacije i više nego sustavno priređene, interpretacije eurokratskog činovništva lako su odredljive.

Osporiti suvislost tranzicijskih imperativa samo zbog toga što je sadržaj imenice »tranzicija« u Hrvatskoj dodatno proširen i »obvezom« na uspostavu Hrvatosrbije, dakako, nije zasnovano. Nije najprije zbog toga što su glavni tranzicijski imeprativi izvedeni iz programa *građanske preobrazbe društva*, implikacije koje, predvidljivo, utječu i na unutrašnju rekonstrukciju države. Ali je, nesumnjivo, nužno *razdvojiti* te imperative od prigodnih figura kolonijalne političke imaginacije, kakve su s posebnom nježnošću odnjegovale zemlje pobjednice u Drugom svjetskom ratu u Europi, (opravdano) vjerujući da su im one zasluženo dopisane u pobjedničku rentu. To je odvajanje Hrvatska pripremila *tek djelomično*. Na državnoj i političkoj razini Hrvatska je uspjela dokazati da tranzicijske obveze *nisu isto što i neokolonijalne tlapnje* britanskih činovnika, uostalom financijski i zainteresiranih u Srbiji. Ali, budući da *nije pripremljen odgovor na pitanja o modernizaciji, napose novoj industrijalizaciji*, izjednačavanje tranzicijskih obveza i političkih fantazama o Hrvatosrbiji može se prometnuti u *pragmatično uporište* nove hrvatske industrijalizacije. Strukturni cilj takva programa nije teško odrediti; bude li se nova hrvatska industrijalizacija oblikovala sukladno

stajalištu Z-4, a nije nevjerojatno da će tako biti, mjerilo njezine uspješnosti neće biti izvedeno iz postignuta stupnja hrvatske strategijske autonomije, *nego iz stupnja strukturne sukladnosti industrijske strukture u Hrvatskoj s novom, koja (će) se oblikovati u susjednim zemljama, (napose u Srbiji)*. Shematično rečeno, uspješna dekonstrukcija horizonta Z-4 *ne može se dovršiti bez strategijskog odgovora na pitanje o novoj hrvatskoj modernizaciji.*

LITERATURA

Berend T. I., Ranki G., (1966), *Europska periferija i industrijalizacija 1780-1914*, Naprijed, Zagreb.

Berger L. P., (1995), *Kapitalistička revolucija*, Naprijed, Zagreb.

Buntak F., (1996), *Povijest Zagreba*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb.

Friedman M., (1992), *Kapitalizam i sloboda*, Globus, Zagreb.

Milanja C., (1996), *Slijepe pjege postmoderne*, Studio grafičkih ideja, Zagreb.

Naisbitt J., (1985), *Megatrendovi*, Globus, Zagreb.

Obradović J., (1989), *Rad i tehnologija*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

Rat protiv Hrvatske, tematski blok, *Društvena istraživanja*, (1993), svezak 4-5.

Rogić I., (1990), *Stanovati i biti*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

Rogić I., (1992), *Periferijski puls u srcu od grada*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

Rogić i suradnici, (1994), *Progonstvo i povratak*, Sysprint, Zagreb.

Rostow W. W., (1971), *The Stages of Economic Growth*, (2. izd.), Cambridge University Press, Cambridge.

Skupina autora, *Enterprise in Transition*, Second International Conference on Enterprise in Transition; Proceedings, (1997), DAAM International, Vienna, Faculty of Economics, Split.

Topolčić D., (1994), *Sociološke odrednice zaokupljenosti poslom*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju, Zagreb.

Županov J., (1981), *Samoupravljanje i društvena moć*, (2. izd.), Školska knjiga, Zagreb.

Županov J., (1995), *Poslije potopa*, Globus, Zagreb.